

А. П. КРИТЕНКО
«ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІІ...»
(Архітектонічна симетрія поетичного твору)

Симетрію можна визначити як регулярне чергування однакових або подібних частин (деталей, елементів) цілого. Таке визначення підходить і до явищ симетрії у мові, оскільки мова, насамперед у своїй реальній, звуковій фазі, — чітко окреслений часовий об'єкт. Різниця між просторовими і часовими об'єктами полягає в тому, що просторовим об'єктам властива статичність і тим самим довільність зв'язків і напрямків між окремими частинами, тоді як часовим об'єктам властивий рух від початку до кінця. Власне, цю ідею виражено у сосюривському терміні лінійності мови. Цій ідеї не суперечать і писемні тексти — поперше, вони — вторинна форма мови, а по-друге, вони також читаються тільки в одному напрямку, від початку до кінця.

Все це стосується тільки мови явної, мови дійсної, тобто реалізованої в конкретному мовному акті. Однак до своєї реалізації мова існує в пам'яті людини у прихованому, латентному стані, тобто в стані можливості, який явно позбавлений часових ознак. Він дозволяє нам проводити довільні напрямки від одного факту мови до іншого, групувати мовні факти в тому чи іншому порядку, проводити напрямки від однієї групи фактів до іншої і від одних груп до інших, створювати мовні моделі тощо.

Мовні моделі, на наш погляд, найперше свідчення симетрії мови як можливості. Наявність кількох фактів в одній моделі свідчить про взаємну симетричність цих фактів. Самі моделі можуть бути взаємно симетричні: модель прикметника, наприклад, симетрична моделі іменника (за формою) і моделі дієслова (за значенням), модель дієприкметника — моделі прикметника і моделі дієслова, модель прислівника — моделі прикметника і т. под.

Повчальним та ілюстративним щодо симетрії мовного тексту може бути вірш Тараса Шевченка «Ой три шляхи широкіі...» (1847):

1. Ой <i>три шляхи широкіі</i>	17. <i>Не прийнялись три ясени,</i>
2. <i>Докупи зійшлися.</i>	18. <i>Тополя всихала,</i>
3. <i>На чужину з України</i>	19. <i>Повсихали три явори,</i>
4. <i>Брати розійшлися.</i>	20. <i>Калина зов'яла.</i>
5. <i>Покинули стару матір.</i>	21. <i>Не вертаються три брати.</i>
6. <i>Той жінку покинув,</i>	22. <i>Плаче стара мати,</i>
7. <i>А той сестру. А найменший</i>	23. <i>Плаче жінка з діточками</i>
8. <i>Молоду дівчину.</i>	24. <i>В нетопленій хаті.</i>
9. <i>Посадила стара мати</i>	25. <i>Сестра плаче, йде шукати</i>
10. <i>Три ясени в полі.</i>	26. <i>Братів на чужину...</i>
11. <i>А невістка посадила</i>	27. <i>А дівчину заручену</i>
12. <i>Високу тополю.</i>	28. <i>Кладуть в домовину.</i>
13. <i>Три явори посадила</i>	29. <i>Не вертаються три брати,</i>
14. <i>Сестра при долині...</i>	30. <i>По світу блукають,</i>
15. <i>А дівчина заручена —</i>	31. <i>А три шляхи широкіі</i>
16. <i>Червону калину.</i>	32. <i>Терном заростають¹.</i>

За змістом і за формою поетичний текст Шевченка поділяється точно на дві частини, по чотири строфи і по 16 рядків у кожній. Це вже ознака строгої симетрії.

Перша частина стверджувальна: кожне речення виражене тут у стверджувальній формі. *Три шляхи зійшлися докупи, три брати розійшлися на чужину, мати посадила три ясени, сестра — три явори, невістка — тополю, а дівчина — калину.* Все це поетичні образи й одночасно поетичні символи: ясени — символ молодого покоління і тим самим символ безперервності життя, явори — символ родини і родинного добробуту, тополя — символ жіночої долі, калина — символ молодості, шлюбу. Фундаментальною особливістю поезії Тараса Шевченка є те, що він одночасно користувався поетичними образами й

¹ Шевченко Т. Г. Повне збір. творів у 6-ти т., т. 2. К., 1963, с. 13–14. Далі цитуємо за цим виданням.

символами, але образ стояв у нього на першому плані. Відіграло роль при цьому й те, що Тарас Шевченко був також талановитим художником-живописцем. Що поетичний образ у творчості поета передував символіві, свідчить зокрема наявність епітета, три шляхи *широкії, висока* тополя, *червона* калина, *нетоплена* хата.

Ой три шляхи широкії Докупи зійшлися — так починається твір, *А три шляхи широкії Терном заростають* — так закінчується. Симетрія початку і кінця тут очевидна, виразна. Шляхами починається твір і шляхами кінчається. У поезії Тараса Шевченка *шлях* займає особливе місце і має глибоко поетичне та філософське значення. *Шлях* — це дорога життя, безповоротна, часто трагічна; вибір цієї дороги виявляється ілюзорним, сама дорога — облудною, а поворот додому — неможливим:

Сидить козак на тім боці —
Грає синє море.
Думав, доля зострінеться —
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
На той бік ключами.
Плаче козак — *шляхи биті*
Заросли тернами

(т. I, с. 9)

так писав поет у ранньому вірші «Думка» 1838 року.

Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають

(т. II, с. 13—14)

так писав він дев'ятьма роками пізніше.

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть мені не вернутись
Ніколи додому?

(т. II, с. 213)

писав він у Кос-Аралі 1849 року («Заросли шляхи тернами»).

В інших творах Тараса Шевченка *шлях* синонімічний *долі*:

У всякого своя *доля*
І свій *шлях* широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає

(«Сон», 1844 р.)

І все ж всі ці абстрактні поняття *шляху* як дороги життя і *долі* невід'ємні від конкретного, страшного шляху, що його міряв босими ногами поет:

Далекий шлях, — пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його *не мірять!*
Розказав би про те *лихо*,
Та чи то ж повірять?

(«Катерина», 1838 р.)

Той же шлях довелось міряти і його нещасній Катерині з дитиною на руках. І не випадково Степан Васильченко, глибокий знавець творчості Тараса Шевченка, назвав свою повість про великого поета «Широкий шлях».

Як видно з аналогій і зіставлень, наведених вище, кожний окремих текст Шевченка можна повністю зрозуміти, збагнути і витлумачити тільки звертаючись до всієї творчості поета. З цього погляду кожний окремих текст поета є ніби частиною всієї його творчості і, навпаки, — уся його творчість є ніби єдиним текстом. Такий погляд якоюсь мірою стосується кожного поета, але у Шевченка це, очевидно, ключ до всієї творчості, ключ до правильного, адекватного її розуміння. Зрештою і цього не досить: поезію Тараса Шевченка слід розглядати на широкому фоні народної творчості. Це — винятковий, чудовий синтез кращих елементів народної поезії.

Все це має прямий стосунок до симетрії твору «*Ой три шляхи широкії*». Симетрія тут досягається завдяки великій компресії та конденсації художніх засобів — образів, слів, речень. У першій частині три ясени і три явори розташовано симетрично — поставлено на початок рядків (10, 13), у другій — також симетрично винесено на кінець рядків (17, 19), а разом вони утворюють симетрію протилежних позицій. Подібну симетрію утворюють також тополя та калина: на кінці рядків (12, 16) і на початку (18, 20). Речення «А невістка посадила високу тополю» (11-12) не слід розуміти буквально, начебто висока деревина була закопана в землю. Його треба розуміти: невістка посадила маленьке деревце, і воно вирросло високе. Справді, доля спочатку усміхнулася невістці: вона знайшла чоловіка, діждалася діток і звилала таким чином собі гніздечко. Але потім все це пішло марно: *плаче жінка з діточками в нетопленій хаті* (23-24). Як же не зіставити цей образ тополі з баладою Шевченка «Тополя», де оспівується недоля дівчини, що втратила милого:

Без милого сонце світить,
Як ворог сміється,
Без милого скрізь могила... (...)
Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждалась пари —
Тонка, тонка та висока
До самої хмари².

Також речення *А дівчина заручена* (посадила) *Червону калину* (15-16) не треба

² Образ тополі поширений у народній поезії, пор.:

Оженила мати неволею сина...
Ой послала сина у путь у дорогу
Молоду невістку в поле брати льону;
Ой як посилала, да ще й приказала:
Не вибереш льону, то не йди додому! —
Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі да й заночувала,
У чистому полі да й заночувала,
До білого світу тополею стала...
Мати ж моя, мати! щось маю сказати,
Ой виїздив, мати, усю Україну, —
Не бачив тополі, як на своїм полі!
Тонка та висока та листям широка,
Без вітроньку має, без сонечка сяє

(Метлинский А. Народные южно-русские песни. К., 1854, с. 286)

Між іншим, подібний сюжет використав Степан Руданський у своїй романтичній поемі «Тополя» (Див.: Руданський С, Твори в 3-х т., т.1, К., 1972, с. 404).

розуміти буквально: воно означає, що дівчина посадила калину, що вона прийнялася, виросла, зацвіла і уквітчалася кетягами червоних ягід. Образ поетичний і, безперечно, гарний, але суть не в ньому: за яскравим образом пишної калини делікатно прихована інша краса – краса молодої дівчини, що стала на порі і збирається заміж. Калина в контекстах Шевченкової поезії, як і в народній пісні, – неодмінний репрезентант молодої дівчини, її, так би мовити, двійник; вона так само страждає, зазнає горя, як про це співається в пісні:

Чи я в лузі не калина була?
Чи я в лузі не червона цвіла?
Взяли мене, поламали
І в пучечки пов'язали –
Така доля моя!
Гірка доля моя!

Речення *Три явори посадила Сестра при долині* (13-14) становить собою явну компресію.

Перша частина твору «*Ой три шляхи широкії*», як уже сказано, має життєстверджуючий характер. Друга частина виступає як повне, цілковите заперечення першої. Заперечення проведено як у формальному (три заперечних речення, оформлених часткою не: *Не прийнялись три ясени, Не вертаються три брати* – ужито двічі), так і в семантичному плані (повна протилежність ідеям першої частини, крах надій і руїна, горе і страждання). *Не прийнялись три ясени* означає крах надій матері і її горе. *Повсихали три явори* – горе сестри і руїну родини, *Тополя всихала* – важке життя покинутої жінки з осиротілими дітками. *Калина зов'яла* — замість сподіваного шлюбу і щасливого заміжжя заручену дівчину *кладуть в домовину*. Слід звернути тут увагу на той факт, що ідею смерті дівчини виражено тут не прямо, а через обряд поховання і труну названо домовиною. *Домовина* — слово, яке за своєю внутрішньою формою виражає ідею буття (пор. дієслово *домувати*), а не кінця. Не виключено можливості, що в цьому образі покладання в домовину приховано якийсь натяк на стародавню ідею шлюбу зі смертю (або смерті як форми шлюбу).

Друга частина твору виступає, таким чином, сумним і важким контрастом першої. Особливо трагічно звучить протиставлення світлого похмурому: *А дівчина заручена* (посадила) — *Червону калину* (15—16) і *А дівчину заручену Кладуть в домовину* (27—28). Симетрія контрастуючих частин тут досконала: обом частинам властивий сполучник **а**, образ *дівчина заручена* (епітет *заручена* звучить просто трагічно), до того ж обидві частини взаємно римуються (*калину* — *домовину*).

Особливе місце в поезії належить слову і символу *три*: *три шляхи* — *три брати*, *три ясени* — *три явори*, *три самотніх жінки*, покинутих на руїнах господарства (образ нетопленої хати), трикратний повтор присудків *посадила* (9, 11, 13) у першій частині і *плаче* у другій: *Плаче* стара мати (22), *Плаче* жінка з діточками (23), і *Сестра плаче* (25). Символ *три* також має своє коріння в народній творчості, наприклад, у казках виступають *три брати*, які, вирушаючи у світ, вибирають кожний одну з *трьох доріг*, виступають у казках і *три сестри* (пор. при цьому «Три сестри» А. Чехова), герой казок витримує *три іспити*, героїня розв'язує *три загадки* і т. ін. Пор. при цьому цікаву народну сентенцію: Один син — не син, два сини — півсина, *три сини* — *ото тільки син*.

Таким чином, твір Тараса Григоровича Шевченка «*Ой три шляхи широкії*» характеризується досконалою симетрією архітектонічної структури. Можна сказати, що цей твір — унікальний з цього погляду, хоч архітектонічна симетрія в тій чи іншій мірі властива також іншим поезіям Т. Шевченка, наприклад, «*Думці*» («*Тече вода в синє море*»). Симетрія поетичного твору нагадує, з одного боку симетрію архітектурного твору, а з другого — музичного. Зрештою це не дивно, коли пригадаємо стародавнє ще античне визначення архітектури як замороженої музики.